

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.9>

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЗА СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

Мельник С.В.,*слухач Інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України,
командир військової частини А7178***Медвідь Л.П.,***кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Інституту стратегічних комунікацій
Національного університету оборони України,
ORCID: 0000-0002-0035-9748
e-mail: lpm177@ukr.net*

Мельник С.В., Медвідь Л.П. Теоретичні основи та історичний розвиток демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони.

У статті розглядаються історіографії створення цивільного контролю за сектором безпеки і оборони. На тлі хронологічного узагальнення історичних фактів і подій досліджується процес виникнення цивільного контролю над сферою оборони та національної безпеки української держави та здійснюється порівняння з механізмами створення контролю в європейських країнах. Теоретичні основи демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони полягають у забезпеченні демократії та громадянського контролю над військовими силами. Основним принципом є розподіл влади між військовими та цивільними структурами з метою запобігання військовим переворотам та забезпечення ефективного виконання оборонних функцій країни. Такий підхід сприяє обмеженню влади військових лідерів і підвищує відповідальність за їхні дії перед громадянами. Правові основи демократичного цивільного контролю включають законодавчі акти, які гарантують право громадськості на доступ до інформації, участь у прийнятті рішень та контроль за виконанням законів. Законодавство також визначає процедури та інструменти для забезпечення ефективного цивільного контролю. Зокрема, важливими правовими засадами цивільного контролю є право на свободу слова, право на участь у громадських обговореннях та консультаціях, а також право на звернення до суду у випадку порушень.

Цивільний контроль є важливим механізмом для забезпечення відповідальності влади та підвищення довіри громадськості до державних інституцій. Він сприяє побудові відкритого та демократичного суспільства, де кожен громадянин має можливість брати участь у прийнятті важливих рішень.

Уже майже рік в Україні триває повномасштабне вторгнення російської федерації (далі – РФ) на території нашої країни, тому особливого значення набуває демократичний цивільний контроль за Збройними Силами України (далі – ЗСУ) в умовах воєнного стану, адже саме відсутність демократичного та цивільного контролю є одним із наріжних каменів слабкості та безладу в Збройних силах РФ. Водночас посилення контролю в Україні є однією з причин кращої організації, підготовки і боєготовності та управління в ЗСУ, попри всі недоліки та виклики. Наростаючий характер реальних та потенційних загроз життєво важливим інтересам України потребує від усіх державних структур розроблення комплексного механізму модернізації забезпечення державної безпеки, що передбачає співпрацю між усіма гілками влади, громадським суспільством та міжнародними організаціями.

Ключові слова: цивільний контроль, сектор безпеки і оборони, правоохоронні органи, Збройні Сили України, національна безпека, обороноздатність.

Melnyk S.V., Medvid L.P. Theoretical foundations and historical development of democratic civilian control over the security and defense sector.

The article examines the historiographies of the creation of civilian control over the security and defense sector. Against the background of a chronological generalization of historical facts and events,

the process of the emergence of civilian control over the defense and national security of the Ukrainian state is investigated and a comparison is made with the mechanisms for creating control in European countries. The theoretical foundations of democratic civilian control over the security and defense sector are to ensure democracy and civilian control over the military forces. The main principle is the division of power between military and civilian structures in order to prevent military coups and ensure the effective implementation of the country's defense functions. This approach helps to limit the power of military leaders and increases responsibility for their actions before citizens. The legal basis for democratic civilian oversight includes legislative acts that guarantee the public's right to access information, participate in decision-making, and monitor the implementation of laws. Legislation also defines procedures and tools to ensure effective civilian oversight. In particular, important legal principles for civilian oversight include the right to freedom of expression, the right to participate in public debate and consultation, and the right to appeal to the courts in case of violations.

Civilian oversight is an important mechanism for ensuring the accountability of authorities and increasing public trust in state institutions. It contributes to building an open and democratic society, where every citizen has the opportunity to participate in making important decisions.

For almost a year now, Ukraine has been undergoing a full-scale invasion of the Russian Federation (hereinafter referred to as the RF) on the territory of our country, so democratic civilian control over the Armed Forces of Ukraine (hereinafter referred to as the AFU) under martial law is of particular importance, because the lack of democratic and civilian control is one of the cornerstones of weakness and disorder in the Armed Forces of the Russian Federation. At the same time, strengthening control in Ukraine is one of the reasons for better organization, training, combat readiness and management in the AFU, despite all the shortcomings and challenges. The growing nature of real and potential threats to the vital interests of Ukraine requires all state structures to develop a comprehensive mechanism for modernizing state security, which involves cooperation between all branches of government, civil society and international organizations.

Key words: civilian control, security and defense sector, law enforcement agencies, Armed Forces of Ukraine, national security, defense capability.

Постановка проблеми. Підтримання національної безпеки будь-якої держави завжди була головною державною функцією. Адже саме безпека гарантувала сприятливі умови для розвитку держави та створення статусу рівноправного суб'єкта міжнародного співробітництва, а проти загроз зовнішнього і внутрішнього характерів вона виступала гарантією захисту суверенітету держави, її територіальної цілісності і недоторканності кордонів. Відповідно завдяки посиленню обороноздатності, ставлення військової сфери в пріоритет, обумовлюючи це вказаними об'єктивними факторами, вона історично формувалась як інституція, що вимагала ресурсів і зусиль суспільства. Тому, вибудовування належної демократії та забезпечення верховенства права, нині не можуть існувати без демократичного цивільного контролю в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Нині, в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, особливого значення набуває демократичний цивільний контроль за сектором безпеки і оборони. Демократичний цивільний контроль в Збройних Силах України є провідним аспектом ефективного функціонування сектору безпеки і оборони країни, адже саме відсутність демократичного та цивільного контролю є одним із наріжних каменів слабкості та безладу в збройних силах агресора. Водночас посилення та модернізація контролю в Україні є однією з причин кращої організації, підготовки і боєготовності та управління в секторі безпеки і оборони, попри всі недоліки та виклики.

Стан опрацювання проблематики. Останні дослідження в цій галузі висвітлюють різні аспекти демократичного цивільного контролю реалізації та вдосконалення. Тому наукові видання за участю вітчизняних і зарубіжних науковців, державних діячів, політиків, воєнних експертів щодо цивільного контролю за сектором безпеки і оборони в Україні та за її межами є доволі різносторонніми. Виваженими та реалістичними, на нашу думку, є міркування В. Дроздюка, В. Моторного, В. Бойка, Р. Бойка, Г. Храпача інших [4; 5; 6]. Проте ці автори здебільшого зосереджуються на аналізі окремих аспектів проблеми.

Метою даної статті є проведення теоретико-правового аналізу та історіографії демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони як в Україні, так і за її межами та проаналізувати світовий та український досвід розвитку системи демократичного цивільного контролю.

Виклад основного матеріалу. Підтримання безпеки є актуальною проблемою у всі часи і являється найважливішою функцією кожної держави. Відповідно до вимог Закону України «Про національну безпеку України» 21 червня 2018 року № 2469-VIII [1] трансформація українського народу, яка розпочалася з загостренням у антагонізмі геополітичних, демографічних, етноконфесійних, економічних та інших сферах, яскраво висвітила необхідність у дієвій системи захисту

національних інтересів, яка забезпечить соціальне буття людини, суспільства та держави. Тобто, найголовніший механізм самозбереження та розвитку прогресуючого суспільства являється національна безпека - захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Національна безпека України є головною прерогативою сфери діяльності сектору безпеки і оборони України. На сектор безпеки і оборони України покладається завдання, пов'язані з реалізацією оборонної функції держави, що викликають пильну увагу громадськості. Між тим, громадськість нерідко не могла в повній мірі прослідковувати процеси і проблеми у цій сфері, і в тому числі щодо правомірності дій військових формувань та захисту прав і свобод громадян. Тому, за для вирішення можливих проблем впроваджено і законодавчо врегульовано демократичний цивільний контроль.

Застосування терміну «контроль», що вживається як синонім слів «спостереження», «нагляд» за сферою діяльності, видається цілком закономірним, адже функціонування і розвиток сектору безпеки і оборони без використання цього феномену неможливий. Поняття «демократичний» окреслює, залучення громадськості до сфери державного управління через здійснення контрольних функцій. Між тим, термін «цивільний» - це, який не належить до війська; не стосується військових справ; не військовий. Тобто, термінологія демократичного цивільного контролю окреслює в собі спостереження народу та взаємодія з органами державної влади, які не мають статусу «військовий».

Термін «демократичний цивільний контроль», як механізм забезпечення верховенства права, законності, підзвітності та прозорості був зафіксований у Законі України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19 червня 2003 року, (втратив чинність на підставі Закону № 2469-VIII від 21.06.2018 р.), який визначав, що «демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави (далі – цивільний контроль) – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин Воєнної організації та правоохоронних органів держави, сприяння їхній ефективній діяльності і виконанню покладених на них функцій, зміцненню державної та військової дисципліни [2].

Натомість, нині питання забезпечення демократичного цивільного контролю над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони регламентується в Законі України «Про національну безпеку України», що демократичний цивільний контроль – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України [1]. Відповідно до вказаних заходів, які забезпечують національну безпеку, має розглядатися феномен демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони.

Аналізуючи термін «демократичного цивільного контролю» треба зауважити, що дослідження потрібно проводити не тільки з огляду на норми чинного законодавства, а ще й науковий аспект. Більш детально та з наукової точки зору дивиться на це Требін М.П. у своїй монографії «Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації». Він запевняє, що науково-теоретичні засади сутності цивільного контролю та механізмів його здійснення були вперше концептуально сформульовані Семюелем Хантінгтоном у праці «Цивільний контроль над військовими: теоретичне обґрунтування». Запропонована автором модель взаємодії армії і влади передбачає ефективний контроль з боку цивільної влади (зокрема, законодавчої) над військовою сферою, істотні обмеження для військових у політичній сфері, унеможливлення здійснення армією впливу на політичну сферу і виключення ймовірності функціонування її як самостійної сили. Існування такої моделі реалізується у країнах із ліберальною демократією (країни Західної Європи, США, Канада). Тобто, органи державної влади, функції яких визначено на конституційному рівні, посідають одне із провідних місць здійснюючи контрольну функцію за сектор безпеки і оборони, адже їх реалізація є ефективним способом попередження і виявлення загроз в оборонній сфері. [3].

З погляду вище вказаних змістовних складових, висвітлено, що демократичний контроль – це механізм втручання, який містить два взаємопов'язаних різновиди контролю: громадський та владний, що зумовлений специфікацією державного управління у демократичній державі.

У науковій літературі наведено різні тлумачення терміну «демократичний цивільний контроль» в різних аспектах, до прикладу правовому, соціальному, науковому, філософському та інших. Крім того, дослідники не тільки застосовують різносторонність підходів до вивчення, але вони також і

фокусуються на окремих функціях демократичного цивільного контролю, на підставі цього вже і визначають чітке пояснення цьому терміну.

Наприклад, Дроздюк В.А., керується філософськими аспектами до визначення демократичного цивільного контролю, посилаючись на військово-цивільні відносини, як обставину потенційно конфліктуючих соціальних сторін. Тобто, в його баченні демократичний цивільний контроль – це балансуючий механізм, який не допускає перевищення контролю за військовими формуваннями та правоохоронними органами, що створить можливість збільшити ймовірність зовнішніх загроз, та надання суспільству окреслені засоби захисту своїх громадян не тільки військовими, а від військових [4].

Також і, В. Моторний дотримується того бачення, що демократичний контроль – це невід’ємна частина цивільно-військових відносин у демократичних країнах, які базуються на основних принципах демократії, проте зазначає, що система контролю демократичних країн може відрізнятись в зв’язку з власними національними рисами та принципами або історії розвитку конкретної правової держави. Тому потребує виваженого врегулювання всіх норм, для забезпечення стійкого владного і громадського контролю [5].

Бойко В.О., Бойко Р.В., Храпач Г.С., аналізуючи низку підходів і поглядів, сформулювали сутність системи демократичного цивільного контролю, як комплекс перетворень в військових формуваннях, які можуть бути розділені на три самостійні, хоча і взаємо пов’язані компоненти (демократичний контроль, військово-цивільні відносини, воєнна реформа). Також, дослідники окреслюють демократичний цивільний контроль тільки, як здійснення керівництва уряду воєнною діяльністю і нагляд парламенту за діями уряду та воєнних структур [6].

Ільницька У., наголошує на розгляді цивільного контролю виключно як запобігаючий механізм чи форми придушення, що є свідченням демократизації країни. Також, дослідниця вважає, що парламентський контроль забезпечує підпорядкованість «силових» структур та інституцій цивільній владі, недопущення їх функціонування як самостійних активних суб’єктів політики, сприяє оптимізації цивільно-військових відносин та попереджає встановлення авторитарних режимів [7].

Натомість Коропатнік І., визначає, що взаємодія Збройних Сил України та інститутів громадянського суспільства уявляє собою складну взаємозалежну відкриту систему, від якості функціонування якої залежать як рівень розвитку демократичних відносин у державі, правової свідомості суспільства, так і національний добробут [8].

Гуславський В.С. зазначає, що демократичний цивільний контроль є впливовим чинником до ефективної міжнародної співпраці, що допоможе досягнути до європейського простору стабільності та безпеки. Тобто, домінуюча функція цивільного управління в секторі безпеки і оборони – це євроатлантичний імператив, який впливає на розвиток міжнародної співпраці. Також, окреслює необхідність змін, спираючись на досвід європейських країн, у розумінні безпеки, захисті, насамперед, суспільства, а не державних територій та інститутів держав [9].

Провідного значення для нашого дослідження має позиція дослідників В.А. Яценка, В.Г. Пилипчука, П.П. Богуцького, О.Д. Довганя, І.М. Дороніна, О.В. Петришина, які активно описали цивільний контроль, як механізм нагляду та спостереження за функціонуванням сектора безпеки і оборони. Крім того, дослідники використали комплексний підхід аналізуючи цивільний контроль, де окреслили розмежування між громадським контролем, як складову демократичної правової держави та громадського суспільства і владним контролем, як заходи запобігання від зловживання «озброєною владою» [10].

Отже, демократичний цивільний контроль – це комплексний засіб, який регулює різні аспекти, а саме: функціонування цивільно-військових відносин, який запобігає порушенню конституційного ладу, створення взаємодії з суспільством на відносинах прозорості, що забезпечує довіру до військових формувань і підтримання національної ідеї нації та забезпечує права військовослужбовців. Крім того, демократичний цивільний контроль – є обов’язковим механізмом для розвитку та покращення сектору безпеки і оборони, що дасть можливість для відкриття на новий рівень міжнародної співпраці.

Поняття «демократичний цивільний контроль» є відносно новим, проте здійснення контролю державою за силовими структурами збігаються з моментом її створення. Київська Русь або Запорізька Січ – створювалися і розвивалися саме на діяльності військової сфери. В Київській Русі конкретними формами державності були: окняження земель і поширення на ті землі систем збирання данини, управління й судочинства. Засобами примусу була альтернатива збройних сил: княжа дружина та земська рать (ополчення). Князь, старша дружина та віче виступали суб’єктами контролю. Здійснення походів, наприклад на Візантію, слугували не тільки як захист південної сторони і забезпечення вигідних умов для руських торгових людей у Константинополі та інших грецьких містах, але і явним феноменом регіональних державних інтересів. Тому, монархи Сходу, Заходу і

Півдня тодішньої Європи були змушені рахуватися з могутньою воєнізованою державою, хоч і намагалися всілякими методами здійснювати контроль.

З огляду на історично-науковий погляд можна додати такий аргумент, що Військо Запорізьке, в своїй військово-політичній структурі, містило в собі більше демократичності, адже всі організаційні та політичні питання висвітлювались на раді військом. Полкові, сотенні та інші військові ради мали вдосталь прав. На них підіймалися питання державної політики, доцільності військових походів та заміщення гетьманів. У подальшому розвитку Запорізької Січі в XVIII столітті демократичний цивільний контроль зазнав деяких змін. Влада гетьмана стала більш авторитарною, але при цьому існували також обласні ради, де учасники обирались демократично. Однак пізніше, у XVIII–XIX століттях, вплив Російської імперії та австрійської окупації призвів до послаблення цивільного контролю в Запорізькій Січі. Історія розвитку демократичного цивільного контролю у Запорізькій Січі складна та різноманітна, віддзеркалюючи вплив історичних подій та змін в політичному устрої регіону.

Досліджуючи, після революційний період 1917 року окреслено, що більшовики встановили однопартійну державу та централізували контроль над армією. Більшовицьке управління під час становлення Червоної Армії було змушено на тимчасовій основі залучати військових спеціалістів «старої» армії через відсутність власних підготовлених військових кадрів. Відповідно до них, був застосовуваний жорсткий політичний контроль, а саме створено контролюючий інститут комісарів.

Військова сфера Радянського Союзу своїми показниками змогла викликати занепокоєння не тільки США, а і євроатлантичний простір, адже військовий потенціал був на вагомому рівні. Тобто, збройні сили Радянського Союзу були головним важелем впливу в міжнародному просторі. Також, армія слугувала як засіб впливу на невирішені внутрішньополітичні питання, наприклад зміни вищої влади у державі та в соціалістичних співдружніх державах.

За часів Сталіна армія стала сильно політизованою, лояльність до Комуністичної партії була на першому місці, хоча після смерті Сталіна в 1953 році були зроблені спроби запровадити елементи цивільного нагляду та контролю над армією. Закон «Про оборону» 1955 року встановив принцип цивільного контролю, але насправді армія залишалася значною мірою автономною. Це дещо змінилось за Микити Хрущова, який намагався посилити контроль Комуністичної партії над армією через Центральний Комітет партії, що розвивалось і в період «перебудови» та «гласності» Михайла Горбачова наприкінці 1980-х років. Горбачов запровадив реформи, спрямовані на зменшення впливу армії та посилення цивільного контролю. Закон «Про оборону СРСР» 1989 року мав на меті кодифікувати цивільний нагляд за збройними силами, але цей процес був перерваний розпадом Радянського Союзу в 1991 році.

Також, за для аналізу історичного розвитку демократичного цивільного контролю необхідно дослідити і процес становлення його в європейських країнах. Цивільний контроль в європейських країнах має довгу історію, що складалась протягом ряду століть. Наприклад, у країнах Західної Європи таких як Великобританія, Франція та Німеччина, органи громадського контролю над діяльністю влади стали формуватися ще в середньовіччі, наприклад в Європі народилися ідеї про необхідність обмеження влади монархів та забезпечення громадянських прав, що сприяло поступовому розвитку інституту місцевого самоврядування, який став одним із інструментів цивільного контролю.

У період Великої Французької революції Національними установчими зборами було ухвалено Декларацію прав людини і громадянина, яка визначила основні принципи громадянських прав, а також, що суспільство має право вимагати від кожного представника влади звітування про його управлінську діяльність.

Під час Другої світової війни демократичний цивільний контроль розвивався через різноманітні заходи та ініціативи у різних країнах. Наприклад, у Великобританії було створено органи місцевого управління, які координували діяльність цивільних оборонних служб та надавали допомогу населенню під час повітряних нальотів.

У США діяли цивільні комітети, які організовували евакуацію мешканців з потенційно небезпечних зон та забезпечували їх захист від можливих нападів. Подібні ініціативи були і в інших країнах, що дозволяло залучити широкі маси населення до участі в заходах цивільного захисту.

У сучасному світі демократичний цивільний контроль продовжує відігравати важливу роль у забезпеченні демократії та прав людини в світі. Громадяни активно висловлюють свої погляди на дії влади через засоби масової інформації та соціальні мережі, що сприяє більшій відкритості та прозорості у прийнятті рішень. Також, демократичний цивільний контроль в умовах зовнішніх загроз стає вагомим важелем забезпечення безпеки. Європейські країни протягом століття вдосконалювали і розвивали цивільний контроль у всіх сферах, не зважаючи на те що, раніше цивільний контроль розповсюджувався тільки на військову сферу.

Виходячи з усіх приведених прикладів, стає зрозуміло, що демократичний цивільний контроль завжди був ключовим елементом в підтриманні національної безпеки. Деякі держави використовували цивільний контроль для стримування військових угруповань у вигідному для влади положенні, а для України – це механізм, який допоможе стійко обороняти свою територіальну цілісність.

Правове регулювання демократичного цивільного контролю у Збройних Силах України в умовах правового режиму воєнного стану вимагає впровадження ряду заходів, які забезпечать ефективність цивільного контролю та забезпечать дотримання принципів демократії, а саме:

1. Розробка та уведення нових правових норм, які конкретизують процедури демократичного контролю у Збройних Силах України під час воєнного стану.

2. Запровадження механізмів незалежного контролю за виділенням, використанням та зберіганням військової техніки та озброєння. Це можна здійснити через системи аудиту, обліку та контролю, а також залучення незалежних експертів та аудиторів для перевірки дотримання цих правил.

3. Забезпечення незалежності та автономії комісій та органів, які здійснюють цивільний контроль. Вони повинні мати достатні ресурси і повноваження для виконання своїх обов'язків, а також забезпечувати прозорість своєї діяльності.

4. Проведення регулярного оцінювання ефективності цивільного контролю та прийняття заходів щодо його вдосконалення. Оцінка може бути здійснена через проведення аудиту та публікацію результатів, а також проведення зустрічей та консультацій з представниками цивільного суспільства.

На жаль, рекомендації щодо покращення правового регулювання демократичного цивільного контролю можуть вирішити тільки певну частину проблем функціонування цивільного контролю. Тому, потрібно якнайшвидше надати новий імпульс, нове дихання цьому питанню. Потрібно уміти консолідувати, мобілізувати існуючий потенціал Збройних Сил України, спрямувати його на практичну та послідовну роботу щодо реалізації складних задач, на ефективне використання оборонних ресурсів в інтересах забезпечення економічної безпеки держави та гарантувати ефективність реалізації державної політики відносно соціального захисту військовослужбовців.

Висновок. Існування держави полягає в її соціальній цінності для громадян, адже чим менше цінності, тим така держава є безсенсовішою в усіх розуміннях. Цінність полягає у належному виконанні державою комплексного функціонування внутрішнього або зовнішнього характеру. Демократичний цивільний контроль – є одним з засобів забезпечення виконання цих функцій.

На сьогоднішній день в Україні демократичний цивільний контроль набуває надважливого аспекти, адже національна безпека знаходиться в скрутному становищі. Демократичний цивільний контроль пройшов етап становлення і розпочинає активні дії, за для забезпечення сектору безпеки та оборони і налаштування взаємодії з громадськістю.

Цивільний контроль є важливим механізмом для забезпечення відповідальності влади та підвищення довіри громадськості до державних інституцій. Він сприяє побудові відкритого та демократичного суспільства, де кожен громадянин має можливість брати участь у прийнятті важливих рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>;
2. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19 червня 2003 року, (втратив чинність на підставі Закону № 2469-VIII від 21.06.2018 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-15#Text>;
3. Требін М.П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія. Х.: Видавничий Дім «Інжек», 2004. 404 с.;
4. Дроздюк В. А. Демократичний цивільний контроль сектору безпеки і оборони: *Посібник «Право та державне управління»*, 2021, № 1. С. 202–208.
5. Моторний В. Європейські стандарти демократичного цивільного контролю над Збройними Силами: досвід для України: Збірник наукових праць «Ефективність державного управління», 2012, випуск 31. С. 131–137.
6. Бойко В.О., Бойко Р.В., Храпач Г.С. Демократичний цивільний контроль сил оборони, проблемні питання в організації військово-цивільних відносин: Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, 2016. С. 115–120.
7. Ільницька У. Демократизація оборонної сфери через реалізацію механізмів цивільного контролю над збройними силами. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, вип. 20, 2008. С. 63–67.

8. Коротатнік І.М. Адміністративно - правові засади взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України: Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук, 2016. 519 с.
9. Гуславський В.С. Демократичний цивільний контроль над правоохоронними органами України як засіб забезпечення безпеки країн співдружності незалежних держав. *Право і Безпека*, 2005. Т. 4. № 4. С. 17–22.
10. Ященко В.А., Пилипчук В.Г., Богущький П.П., Довгань О.Д., Доронін І.М., Петришин О.В. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони: теорія і практика: Навчальний посібник. Видавничий дім «Фенікс», 2020. С. 224.